

Vaagn op, kvinder, og gjør eders pligt!

Lad os kvinder ta os sammen og fremelske pligtfølelsen, der bør spille en av de største roller i samfundsarbeidet. Naar vi først har faat begrepet pligt ind i os, saa faar vi straks mere klarhet over livet. Vi kvinder har sterk pligtfølelse i vore hjem; men det er ikke nok for os arbeidende kvinder. Vi maa ogsaa være med og gjøre vor pligt, naar det gjælder vor økonomiske velfærd. Og veien til den fører kun gjennem organisationen. Derfor, kvinder, vaagn opp og gjør eders pligt! Organiser eder, og lad ikke altid andre bære byrden for eder, men vær med og tag et løft selv, og da vil nok ikke egoismen længer bli den altopslukende. Kom derfor alle som en ind i rækkerne og vis, at I vet, hvad eders pligt er. I kjender nok alle det ord: "Enighet gjør sterk".

Organiseret kvinde.

Fagbevegelsen og kvinnene

“Hvorfor staar kvinderne saa sløve og likegyldige overfor arbeiderbevægelsen og samfundsspørsmålene?” Spørsmålet ble reist på Arbeiderpartiets landsmøte i 1899, samme år som Arbeidernes faglige Landsorganisasjon ble stiftet. Det skulle komme til å bli stilt ofte i diskusjoner om fagbevegelsen og kvinnene. For fagbevegelsen ble det stadig definert som et problem at kvinnene sluttet opp om organisasjonen i mindre grad enn menn, og at de var vanskeligere å trekke med i aktivt organisasjonsarbeid når de først var blitt medlemmer.

Blant historikere og samfunnsforskere som har studert fagbevegelsen, synes det å herske enighet om at det er forskjeller i menns og kvinners adferd i forhold til fagbevegelsen. Men det er ikke enighet om hvordan disse forskjellene skal forklares. I hvilken grad kan kjønns spesifikke forklaringer sies å være relevante for å forstå ulik organisasjonsadferd? I tidligere forskning var det alminnelig å legge vekt på kvinnes medfødte konservatisme og mangel på solidarisk holdning, samt deres sterke orientering mot det private og det individuelle.¹ I kvinneforskningen har man vært opptatt av fagbevegelsens mannsdominans og av ulikheter i menns og kvinners interesser.²

I dag synes det å være en tendens, i det minste blant norske samfunnsforskere, til å mene at kjønns spesifikke forklaringer ikke er brukbare. Istedenfor legges det vekt på mer situasjonsbestemte forhold som arbeidstid, arbeidstilknytning, arbeidsorganisering osv., mens kjønn anses som mer eller mindre irrelevant for å forklare forskjeller mellom lønnsarbeidere.³

Blant dem som har argumentert i en slik retning, er Arvid Fennefoss, som i 1988 foretok en undersøkelse av lønnstakerorganisering i Norge i 1980-årene. Han polemiserer eksplisitt mot at generelle kjønnsforhold kan forklare de forskjellene som kan observeres mellom grupper av lønnsarbeidere. Ulikheter i adferd forklarer han med faktorer som er mer spesifikke og stort sett kjønnsindifferente. Videre avviser han bestemt at det eksisterer noen egen kvinnekultur. Ut fra sin egen undersøkelse konkluderer han med at dette stemmer dårlig med de faktiske forhold. Tvert imot finner han at kvinner og menn stort sett deler oppfatninger både om faglige og likestillingspolitiske spørsmål.

Fennefoss reiser også mer prinsipielle innvendinger mot det

Motstående side: Opprop fra Kvinnenes kontor 1909.

han kaller for "abstrakt kjønnsstenkning", å gi kjønn en generell forklaringskraft. I tillegg til empirisk baserte argumenter har han også normative innvendinger mot en slik forståelse. Etter hans vurdering bidrar den til å skape kjønnsstereotypier og et fragmentert virkelighetsbilde. "I forhold til arbeidsliv og fagorganisering vil det" ifølge dette resonnementet "være mer nærliggende å betrakte kjønn som et *aspekt* ved andre "roller"". Som eksempel nevnes roller som springer ut av fag- og profesjonsinteresser.⁴

Jeg har stor sympati med Fennefoss og andre når de vil unngå kjønnsstereotypier og enfaktorforklaringer i tolkningen av menneskers adferd. Samtidig synes jeg hans kategoriske avvísning av kjønnsspesifikke forklaringer maner til motforestillinger. Disse skal danne utgangspunktet for min diskusjon om fagbevegelsen og kvinnene her. Kan man forstå de yrkesaktives holdninger og handlinger uten å ta hensyn til at de også er kjønn i fysisk, sosial og kulturell forstand?

"Agitationen blandt kvinderne"

"Sekretariatet har tatt den meget vigtige beslutning at oprette et fast kontor for agitation blandt kvinderne". Dette sto å lese i Landsorganisasjonens meddelelsesblad i 1909.⁵ Det siktes til vedtak som var gjort året før etter at den skandinaviske arbeiderkongressen i 1907 hadde oppfordret til å støtte den "kvindelige arbeiderbevegelsen" og oppdra kvinnelige agitatorer.⁶ "Spørsmålet om at organisere kvinderne er jo i vår tid brændende," skrev sekretariatet i sin beretning fra 1908. Når så få kvinner ennå hadde sluttet seg til organisasjonen, antok man det skyldtes at fagorganisasjonen fortsatt var liten, og at man, som det ble sagt, "hittil, helt naturlig har maattet rette bestræbelserne ind paa at organisere mændene."⁷ Kvinnenes kontor skulle bidra til å endre på dette misforhold.

Nå var ikke dette første gang fagbevegelsen hadde satt spørsmålet om kvinnene opp på dagsordenen. Allerede på den tredje skandinaviske arbeiderkongressen i Kristiania i 1890 hadde spørsmålet om kvinnenes organisasjon vært oppe, og man vedtok at det "mellom organiserede Mænd og Kvinder i samme Fag bør tilstræbes Samarbejde, og hvor Forholdene tillader det, anbefales Fællesorganisationer".⁸ 1890-årene kom til å markere et første gjennombrudd for de kvinnelige fagforeningene. I 1891 kunne Social-Demokraten oppsummere at kvinnene nå var "traadt ind i de kjæmpende Arbejderes Rækker".⁹ Da hadde fyrstikkarbeiderskene, syerskene, bokbinderskene og nåtlerskene allerede dannet sine foreninger.¹⁰ Fem kvinnelige fagforeninger var senere med da Arbeiderpartiets kvinneforbund ble

stiftet i 1901, og faglig agitasjon ble høyt prioritert i de første årene av forbundets historie.¹¹

Kvinneforbundet spilte også en rolle i kulissene da Landsorganisasjonen tok initiativet til å opprette Kvinnenes kontor. Det er tydelig at det blant kvinnene var stemning for å danne et eget kvinnelig fagforbund, slik det allerede ble gjort i Danmark i 1901, og slik det også var på trappene å gjøre i Sverige. Men forslaget var ikke populært i sekretariatet. "Dette stred jo mot vor organisationsform", som Lian uttrykte det på fagkongressen i 1910. Det er derfor ikke urimelig å se opprettelsen av Kvinnenes kontor også som et ønske om å demme opp for ideen om en mer omfattende faglig organisering basert på kjønn.

Kontoret kom i drift fra april 1909 med en fastlønnet sekretær, lokaler og driftsbudsjett finansiert av Landsorganisasjonen. Men allerede et års tid etter starten hadde begeistringen for det nye initiativet kjølnet betraktelig. I 1910 ble kontoret karakterisert som mislykket av flere talere på LO-kongressen, og det ble nedsatt en komité for å utrede spørsmålet på ny. Resultatet ble at Kvinnenes kontor i 1911 ble slått sammen med Arbeiderpartiets kvinneforbund, og at Landsorganisasjonens årlige bevilgninger ble betydelig redusert.¹²

Vedtaket betydde en klar nedprioritering av det faglige arbeidet blant kvinner. Fra samme tid ble det faglige arbeidet

Kvinnenes kontor kom i drift i 1909 med en fastlønnet sekretær, lokaler og driftsbudsjett finansiert av LO. Bildet viser det første styret: Fra venstre Mathilde Olsen, Hanna Adolfsen, Anna Pleym og Helga Thorsen (Nitteberg). Kontoret viste stor aktivitet, men ble likevel slått sammen med DNAs kvinneforbund etter bare to år.

Helga Thorsen (Nitteberg), formann i Handskesyerskenes forening i Kristiania, ble valgt til sekretær for Kvinnenes kontor. Da det faglige kontor ble slått sammen med Kvinneforbundet, fortsatte hun som sekretær og forretningsfører der. Hun var en dyktig agitator og stiftet en rekke parti- og fagforeninger.

også tillagt mindre vekt i Kvinneforbundet.¹³ Dette skyldtes åpenbart ikke mangel på oppgaver. Den betydelige aktiviteten som ble nedlagt i de to årene kontoret var i drift, viser tvert imot at det må ha dekket et stort behov. Sekretæren, Helga Thorsen fra Handskesyerskenes forening, var fødselshjelper ved adskillige foreningsstiftelser, arrangør av massemøter og foredragsholder ved en rekke faglige og politiske tilstelninger. Dessuten foretok hun en større agitasjonsreise på Vestlandet og startet en omfattende undersøkelse omkring de arbeidende kvinnenes levekår og organisasjonsforhold i hovedstaden.

Mer trolig er det at omorganiseringen av kontoret hang sammen med en generell vurdering av arbeidet blant kvinnene. Når fagbevegelsen "helt naturlig" rettet "bestræbelserne ind paa at organisere mændene", var det neppe bare fordi ressursene i den unge bevegelsen var knappe. Det var også fordi bevegelsen hadde et ståsted og et perspektiv som også - "helt naturlig" - fikk den til å ta utgangspunkt i mannlige arbeideres situasjon og interesser.

Når organisering av kvinnene ble satt på dagsordenen, var det ikke først og fremst motivert ut fra arbeiderkvinnenes egne interesser. Det viktigste var å organisere dem som støttespillere i arbeiderklassens kamp. "Kjend dine pligter!" lød Ole O. Lians opprop til kvinnene i 1911. Han rettet sin appell, ikke til de arbeidende kvinnene, men til "vore arbeideres mødre, deres hustruer og døtre" om å "staa sammen med os i kampen for arbeiderklassens fremgang." Solidariteten krevet at også kvinnene sluttet opp om bevegelsen:

"Til kvinderne vil ropet komme sterkere end nogensinde. Til de som endnu staar utenfor rækkerne, om at slutte sig til. Til mødrene og hustruerne om at støtte de mandlige arbejdere i den haarde kamp. Ikke at svække deres tro og begeistring med begrædelige miner og utidig sut." ¹⁴

Å få kvinnene til å stille seg solidarisk, enten de var arbeidere eller ikke, ble mer enn noe oppfattet som et spørsmål om opplysning. Nettopp dette var en nærliggende grunn til å overlate oppgaven til den politiske arbeiderbevegelsen.

Lians formuleringer illustrerer hvilket kjønn den normale arbeideren ble ansett å ha. Dermed kom også den faglige politikken til å bli preget av mannlige arbeideres situasjon og interesser. I mange spørsmål tok den sitt utgangspunkt i et *fagarbeiderstandpunkt*. Med sitt sterke innslag av håndverkere ble den unge Landsorganisasjonen ofte preget av fagarbeidernes synsmåter i faglige spørsmål. At dette var synsmåter som kunne føre

til kjønnskonflikter, har vi mange eksempler på. Konkurransen mellom kjønn var et generelt trekk ved arbeidslivet i fagbevegelsens gjennombruddsår. Først og fremst var det prisen på den kvinnelige arbeidskraften som fikk "den kvinnelige konkurransen" til å framstå som truende. For de mannlige arbeiderne var organiseringen av kvinnene - iallfall delvis - et middel til å kontrollere denne konkurransen.

Dessuten var den faglige politikken også preget av et *forsørgerstandpunkt*. Den tidlige arbeiderbevegelsens holdning til kvinnearbeidet var tvetydig. På programnivå kom det tidlig til uttrykk en positiv holdning til kvinnearbeid og til likestilling, også innenfor fagbevegelsen. Men i praksis var holdningene preget av et langt mer tradisjonelt syn. Allerede i 1890 hadde Arbeiderpartiet stilt krav om 6 timers arbeidsdag og forbud mot nattarbeid for gifte kvinner.¹⁵ Kvinnearbeidet ble oppfattet som et onde skapt av kapitalismen. Særlig var lønnsarbeid blant gifte kvinner uglesett: "Paa grund af de fortvilende økonomiske tilstande maa ogsaa gifte kvinder søge arbeide udenfor huset," het det i et typisk innlegg i Social-demokraten, "men vi er vel alle enige om, at det er et sørgeligt nødmiddel."¹⁶ Alt tyder på at dette var et synspunkt som de fleste delte, kvinner såvel som menn. Tankegangen var at en manns lønn burde være stor nok til å forsørge en familie.

Fagbevegelsen gikk riktignok imot forsørgerlønn i den formen den senere kom til å bli foreslått i politisk sammenheng. Å regulere lønnen etter faktisk forsørgelsesbyrde ble ansett å bryte med en solidarisk lønnspolitikk og føre til lønnspress.¹⁷ Men samtidig kom den mannlige arbeiderens ansvar for familien til å fungere som utgangspunkt for menns lønnskrav, mens de gifte kvinnenes lønnsinntekter ble betraktet som midlertidige tilleggssinntekter. Eksplicit eller implisitt baserte fagbevegelsen seg dermed på en skjult forsørgerlønn som ikke var knyttet til faktisk forsørgelsesbyrde, men til kjønn. Det var i samsvar med fagbevegelsens normer når den gjennomsnittlige industriarbeiderlønnen etterhvert kom til å bli tilstrekkelig for å forsørge en familie, mens de kvinnelige arbeidernes lønninger ikke på noen måte var det.

Forsørgerstandpunktet preget også fagbevegelsens linje i sosialpolitiske spørsmål. Utgangspunktet var også her den funksjonsdelte familien, der menn hadde forsørgeransvaret og kvinner ansvaret for familien. Særbeskyttelse av kvinnene ble krevet ut fra forestillingen om at kvinner ikke primært hørte hjemme i arbeidslivet, iallfall ikke i industrien. Uten forbehold gikk fagbevegelsen dessuten inn for å forby hjemmearbeid, til tross for at det sysselsatte tusenvis av gifte, ugifte og før gifte kvinner.

Martha Thynæs ble i 1905 valgt til formann i Kvinneforbundet og satt siden sammenhengende i dette vervet fra 1906 til 1920. I tillegg til en iherdig møte-, foredrags- og agitasjonsvirksomhet for Kvinneforbundet, hadde hun også en rekke verv som medlem av bystyre og formannskap. I 1921 fulgte hun sosialdemokratene, der hun satt i sentralstyret i 1921-1922.

Selve ideen bak normalarbeidsdagen var også å skille arbeidstid fra fritid og familieliv. Normen ble at hjemmet skulle være "et virkelig familiehjem"¹⁸, et fristed for arbeideren. Det er åpenbart at denne normen ikke tok sitt utgangspunkt i kvinners situasjon. For dem var nettopp enheten mellom arbeid og familie ofte en forutsetning for å ha lønnsarbeid overhodet.¹⁹

Kvinneopprør i mellomkrigstida

Det skulle gå mer enn 30 år før Landsorganisasjonen på ny vedtok en særegen kvinneorganisering - det var i 1940 da LOs kvinnenemnd ble opprettet.

Dette vedtaket må dels forstås på bakgrunn av den utviklingen som hadde foregått på arbeidsmarkedet i løpet av de siste 10-15 årene. "Det er et karakteristisk trekk i vår tids økonomiske utvikling at kvinnene rykker lenger og lenger frem i arbeidslivet," oppsummerte Landsorganisasjonens meddelelsesblad i 1936.²⁰ Dette betydde ikke at det var flere kvinner enn tidligere som hadde lønnsarbeid, men at de i større grad hadde arbeid innenfor moderne sektorer. Husarbeid og hjemmeindustri ble gradvis avløst av arbeid på fabrikk og kontor.

Denne endringen avspeilte seg også i organisasjonsutviklingen. Fra slutten av 1920-årene foregikk det en kraftig medlemsvekst i hele Landsorganisasjonen, og relativt sett var det kvinnes antall som nå økte sterkest. Mens det i 1929 var vel 11 000 kvinnelige medlemmer i LO, var det mer enn fem ganger så mange 10 år senere. Kvinneandelen blant medlemmene økte i samme periode fra 9 til 17 %.²¹ Interessen for kvinnene var også økende i fagbevegelsen. Meddelelsesbladet, som nærmest hadde vært kjemisk fritt for kvinnestoff tidligere, bragte fra 1932 en rekke artikler om kvinnene og deres forhold til organisasjonen. Det samme var tilfelle i flere av forbundsbladene.²² Arbeidernes høyskole på Malmøya satte i gang med egne faglige kvinnekurs fra 1932. Lokalt ble det arrangert studiesirker for kvinner, og på nordisk nivå flere godt besøkte kvinnekongresser.

Utviklingen på arbeidsmarkedet og i medlemsmassen alene var likevel ikke nok til å få Landsorganisasjonens ledelse til å gi opp sin skepsis til kjønnsbasert organisering. LOs faglige kvinnenemnd var ikke blitt opprettet uten press fra faglig kvinnehold. Kvinner i parti og fagbevegelse hadde lenge ønsket at det på ny skulle ansettes en egen kvinnesekretær i Landsorganisasjonen. Utover i 30-årene var det stadig flere av de faglig organiserte kvinnene som så behovet for en egen organisering av kvinnene. I 1936 kom spørsmålet opp på landskvinnekonferansen i partiet. Lucie Andresen og Neimi Lagerstrøm fra Konfeksjonsarbeidernes forening kritiserte partiets kvinnesekretari-

at for å legge for liten vekt på aktiviseringen av de fagorganiserte kvinnene og foreslo opprettet et eget kvinneutvalg i Landsorganisasjonen med representanter fra de ulike forbundene.

Men Landsorganisasjonens sekretariat var fortsatt ikke stemt for noen kjønnsbasert organisering innenfor fagbevegelsen. Isteden oppfordret sekretariatet til å finne fram til mer effektive former for samarbeid mellom de faglig og politisk organiserte kvinnene. Nok engang ble ansvaret for kvinnene i fagbevegelsen skjøvet over til politiske organer. Og begrunnelsen var den samme: "(—) hvis man skal følge denne linjen med likestilling så er det ikke riktig at man skal spalte opp organisasjonen i en kvinne- og en mannsorganisasjon," slo sekretariatets mann fast overfor kvinnene. "I Landsorganisasjonen blir alle behandlet likt."²³

Uenigheten mellom sekretariatet og kvinnene dreide seg om synet på kjønnsbasert organisering på alle plan i organisasjonen. En enquete i Meddelelsesbladet i 1937 viser at flere kvinner også ville ha egne kvinnegrupper i fagforeningene, dels for å gi kvinnene trening i fagforeningsarbeid, dels for å gi dem et forum for å drøfte "sine spesielle interesser". Landsorganisasjonens formann, Olav Hindahl, var på sin side motstander av slike grupper, av prinsipielle grunner. Kvinner måtte gjøre seg gjeldende i fagforeningene på like fot med mennene.²⁴

Fra Arbeiderpartiets landskvinnekonferanse i 1936 der det ble foreslått å opprette et eget kvinneutvalg i LO. Forslaget ble fremmet på nytt og enstemmig vedtatt på landskvinnekonferansen i 1939. Ønsket om et kvinneutvalg ble oversendt LO til videre behandling, og i august 1940 ble LOs kvinne nemnd dannet.

I 1939 kom forslaget om et kvinneutvalg på nytt opp på landskvinnemøtet, denne gangen med Johanne Reutz som forslagsstiller. Ønsket om et kvinneutvalg ble nå enstemmig vedtatt og oversendt Landsorganisasjonen for videre behandling. Det var dette vedtaket som ble fulgt opp med dannelsen av LOs kvinnenemnd i august 1940. Nemnda skulle bli mer varig enn Kvinnernes kontor i sin tid. Den besto til 1973, da den ble omorganisert til LOs utvalg for familiesaker.

Opprettelsen av kvinnenemnda i 1940 innebar at de faglig aktive kvinnene fikk gjennomslag for et av sine krav på tvers av LO-ledelsens prinsipielle skepsis. Når dette lyktes, var det fordi kravet var båret fram av det som må betegnes som et kvinneopprør i fagbevegelsen i 1930-årene. Forslagene om kvinneorganisering ble reist av kvinner som i denne perioden var på kollisjonskurs med fagbevegelsens politikk på noen vesentlige punkter. De var frustrerte over at det var vanskelig å komme til med sine saker og synspunkter. "Vi i jern og metall merker hvor vanskelig det er for oss kvinner å få våre saker fram," sa en av delegatene på landskvinnekonferansen i 1936.²⁵ De var også

Johanne Reutz' bok "Kvinnene til sosialismen" ble utgitt av AOF i 1934. Boka ble flittig brukt i studiesirkler.

misfornøyde med kvinnes representasjon i fagbevegelsens organer. "De mannlige fagforeningsfolka sitter i forbundene og i de faglige utvalgene og glømmer kvinnene," slo Johanne Reutz fast på landskvinnekonferansen i 1939.²⁶

Men framfor alt konsentrerte kvinneopposisjonen seg om Landsorganisasjonens restriktive holdning til gifte kvinners arbeidsrett slik den var fastslått på LO-kongressen i 1925. Her ble det vedtatt med overveldende flertall å motarbeide at både mann og kvinne i en familie hadde lønnsarbeid dersom dette ikke var strengt nødvendig for familiens økonomi. Mot dette vedtaket og mot den måten det ble praktisert på, vokste det fram en markert kvinneprotest innenfor fagbevegelsen. Den kan resistreres i form av uttalelser fra ulike kvinnegrupper og som tilspissede debatter på forbundslandsmøter, landskvinnekonferanser og LO-kongresser. DNAs kvinnesekretariat, som i utgangspunktet stilte seg, om ikke positivt, så iallfall forstående til vedtaket, kom i løpet av striden til å bli splittet på spørsmålet. I 1936 vedtok landskvinnekonferansen med stort flertall å oppfordre landsorganisasjonen til å endre sin politikk. Resultatet ble at representantskapet i desember vedtok å oppheve vedtaket fra 1925.

Utgangspunktet for Landsorganisasjonens politikk på dette området var de mange bedriftsinnskrenkningene og den økende arbeidsløsheten i første halvdel av 1920-årene. Det var en periode som var kritisk for fagbevegelsen også fordi medlems-tallet gikk så kraftig tilbake da etterkrigskrisa satte inn. Omkring 1/3 av medlemmene forsvant bare i løpet av ett år, fra 1920 til 1921. "Krisen skapte nød og motløshet," oppsummerte sekretariatet senere. Den "truet med å fremkalle motsetninger innenfor arbeiderklassen selv mellom de arbeidsløse og dem som hadde beskjeftigelse. Fagorganisasjonen har satt alt inn på å hindre en slik utvikling."²⁷

Det var nettopp for å hindre en slik utvikling at spørsmålet om de gifte kvinnes arbeidsrett ble reist. Vedtaket var et forsøk på å bøte på motløsheten og svare på krav fra grunnplanet om handling. Det er ingen tvil om at fagkongressens vedtak og sekretariatets politikk var forsiktige sammenliknet med de mest ytterliggående oppfatningene på grunnplanet. Det manglet ikke på ønsker om kraftigere reaksjoner. Allerede i 1927 foreslo Elektrisitetsverkets arbeiderforening at foreningene skulle pålegges å føre fortegnelse over tilfeller der både mann og hustru arbeidet, slik at sakene kunne behandles i henhold til kongressens vedtak.²⁸

Misnøyen fra grunnplanet var også til å ta og føle på etter at representantskapet opphevet vedtaket i 1936. På LO-kongres-

Johanne Reutz fra LOs statistiske kontor var leder for Kvinnesekretariatet fra 1939 og leder for LOs kvinneemnd fra 1940. Johanne Reutz var utdannet siviløkonom og stod for en mer aktiv kvinnepolitikk i Kvinnesekretariatets ledelse.

sen i 1938 forelå det fem ulike forslag som alle ville fortsette den restriktive politikken. Men dette var også en kongress der kvinnene markerte seg i større grad enn tidligere. Ialt var det 16 kvinner tilstede, flere enn på noen tidligere kongress, og de utgjorde 3 % av samtlige deltakere. De var særdeles aktive under diskusjonen om de gifte kvinnenes rett til arbeid, og representantskapets vedtak fikk til slutt støtte fra et overveldende flertall.²⁹

Av diskusjonen på kongressen framgår det at kvinneprotesten også hadde ytret seg som konflikter på enkelte arbeidsplasser. For eksempel kunne en representant fra Papirarbeiderforbundet i Drammen fortelle at foreningen var kommet ut i hardt vær da den besluttet at de gifte kvinnene skulle ut. "(—) jeg har aldri i mitt liv angret så bittert på noe jeg har vært med på," hevdet han. "Beslutningen skapte de største friksjoner vi ennå har hatt, og (—) kunne ikke gjennomføres." Liknende rapporter kom fra andre arbeidsplasser. Det ble oppsummert av flere at det var langt bedre å ordne saken på "kameratslig vis" på arbeidsplassen. Dette betydde at man oppfordret de gifte kvinnene til å ta permisjon inntil det ble mer arbeid på bedriften. De som ikke var villige til dette, fikk vite at "en slik opptreden" ville skape "megen irritasjon".³⁰ Erfaring viste at dette var en mer virksom metode.³¹

Ved Freia gikk det særlig hardt for seg i 1937 da 18 kvinner nektet å vike plassen. Med støtte i representantskapets vedtak og oppsigelsesvernet i den nye arbeidervernloven avslø de å gi etter for "kameratslige" oppfordringer om å si fra seg jobben. Det førte til en bitter konflikt på bedriften. Et stort antall kvinner henvendte seg til forbundet for å få omgjort foreningens beslutning, i pakt med det som nå var Landsorganisasjonens politikk.³² Saken kom opp på LO-kongressen, og det er tydelig at sekretariatet nå ønsket å roe gemyttene. Kongressen ble oppfordret til å vedta at konflikten på Freia skulle ordnes ut fra de konkrete forhold i hvert tilfelle og ikke på grunnlag av "den isolerte omstendighet at den enkelte arbeider inngår ekteskap". Samtidig ble medlemmene mer generelt oppfordret til å opptre med omtanke i spørsmål "hvorom meningene er delte", og ikke "i utrengsmål" skyve slike spørsmål i forgrunnen under tarifforhandlingene.³³

Hendelsesforløpet som førte fram til opprettelsen av LOs kvinnenemnd i 1940, viser at fagbevegelsen i mellomkrigstida fortsatt førte en politikk som tok sitt utgangspunkt i menns situasjon og interesser. Det var hensynet til sysselsettingen blant menn som berettiget et yrkesforbud for gifte kvinner. Dersom en kvinne ikke ville gi fra seg arbeidet, ble hun anklaget for mangel

på solidaritet. Fagbevegelsens politikk var fortsatt preget av et klart *forsørgerstandpunkt*. Den strategien det ble lagt opp til i en krisesituasjon, tok sitt utgangspunkt i en familiesolidaritet. Det var den mannlige forsørgerrollen som bestemte fordelingen av og tilknytningen til arbeidet. I forhold til den måtte (gifte) kvinners interesser som arbeidere underordnes. På grunn av sin stilling i den kjønnsbestemte arbeidsdelingen i familien kom de til å gjelde som sekundære lønnsarbeidere. Selv om det fra ansvarlig hold ble hevdet at "i Landsorganisasjonen blir alle behandlet likt", var det åpenbart at arbeidersolidariteten ikke fullt ut omfattet kvinner. Når sekretariatet ville innskrenke gifte kvinners arbeidsrett for å unngå splittelse i "selve arbeiderklassen", gis det samtidig en klar beskjed om at de gifte kvinnene ikke ble regnet som fullverdige medlemmer av denne klassen.

Institusjonalisert særstilling?

LOs kvinnenemnd var virksom i 33 år. I 1949 ble det også ansatt en kvinnesekretær og oppfordret til å opprette lokale kvinnenemnder under de faglige samorganisasjonene. LO-skolen for kvinner på Sørmarka kom i gang i 1957, og fra samme år ble det arrangert landsomfattende faglige kvinnekonferanser i regi av kvinnenemnda. Etterkrigsårene ble dermed en periode med en forholdsvis omfattende kjønnsbasert virksomhet i fagbevegelsen.

I 1973 ble kvinnenemnda omorganisert til LOs utvalg for familiepolitikk. Vedtaket om å legge ned nemnda i sin daværende form ble gjort på kongressen i 1969 og var enstemmig. Senere skulle det vise seg at vedtaket ble møtt med motstand fra lokalt hold. I 1973 protesterte kvinnenemnda i Oslo mot måten saken var blitt behandlet på, og argumenterte for at kvinnenemndene burde bestå. Til tross for protester vedtok imidlertid samorganisasjonen i Oslo å legge ned den lokale kvinnenemnda i 1976.

Det er ingenting som tyder på at den sentrale kvinnenemnda hadde innvendinger mot prinsippvedtaket fra 1969. Ifølge en senere redgjørelse ble omorganiseringen snarere ønsket velkommen. Begrunnelsen var at det nye utvalget ville komme til å stille mer på linje med andre LO-organer, fordi det ble et forum sammensatt både av kvinner og menn. I et rent kvinneutvalg hadde familiepolitikk og sosialpolitikk fungert som særområder. Med menn i utvalget håpet en at disse områdene skulle få økt prestisje og bli en del av fagbevegelsens allmenne politikk. Så langt nemndas egen oppsummering. Betyr dette at gjennomføringen av det gamle kravet om kvinneorganisering i fagbevegelsen bare førte til fortsatt marginalisering av kvinnespørsmålene? ³⁴

Kvinnesekretærene i fagbevegelsen i Norden møttes ofte for å diskutere felles problemer. I 1978 var tidligere og daværende svenske og norske kvinnesekretærer samlet til møte i Oslo. Fra venstre: Liv Buck, norsk LO, Anna Lisa Lagby, Arbetsmarknadens kvinne-nemnd, Ester Sandell, Kommunalarbetsförbundet i Sverige, Eva Olsson, svensk LO, Ragna Karlsen, norsk LO, Sigrid Ekendal, svensk LO, og Harriet Andreassen, norsk LO.

Kvinnenemnda nedla en betydelig aktivitet i de 33 årene den var virksom. Men om en skal dømme etter representasjonen i LOs representative organer, var resultatene ikke store. Etter at posisjonene var blitt rykket noe fram i 1930-årene, var de første etterkrigstiårene preget av stillstand. Kvinnenes andel i Landsorganisasjonens medlemsmasse økte jevnt og trutt. Men deres representasjon på kongressene, i representasjon og sekretariat sto nærmest på stedet hvil. Fram til 1973 var kvinnerepresentasjonen på LO-kongressene under 5 %.³⁵ Først i 1971 ble en kvinne valgt inn i LOs toppledelse, og etter 90 års virksomhet er det for første gang i år (1989) valgt en kvinnelige nestformann.

Underrepresentasjonen av kvinnene ble ikke satt på LO-kongressens dagsorden for alvor før i 1981.³⁶ Men spørsmålet opptok også kvinnenemnda. I 1961 ble det foreslått å velge en kvinne inn i sekretariatet. Forslaget ble møtt med tydelig utålmodighet fra LO-formannen: Først måtte kvinnene sørge for å styrke sin egen representasjon i forbundsstyret, landsmøter og kongresser og få valgt kvinnelige tillitsmenn som kunne dyktiggjøre seg.³⁷

Utålmodigheten var ikke utypisk for de diskusjonene som fra tid til annen foregikk om kvinnes manglende oppslutning om det faglige arbeidet. Ofte ga menn også uttrykk for en irritasjon over de særegne kvinnearrangementene, fordi de stjal kvinners tid og krefter fra annen aktivitet. Ibland kunne kvinnes selvbebreidelser være et like markert trekk ved diskusjonen. Det var ikke bare menn som mente at kvinner hadde alle muligheter bare de selv ville. "Det er ikke mannens skyld, det er vår egen," uttalte

en deltaker på LO-skolen for kvinner i 1958.³⁸ "Viser en kvinne dyktighet, interesse og solidaritet, vil hun av mannen bli anerkjent som likeverdig med ham," sa en annen, som var av de ytterst få som deltok på "LO-skolen for menn" i 1959.³⁹

I denne strømmen av mannlig utålmodighet og kvinnelige selvbekreftelser fantes det også andre signaler. Noen opprørsk stemning kan ikke registreres, men en ulmende misnøye var det utvilsomt. Ikke minst kom den til uttrykk på de faglige kvinnekongressene. I 1961 slo kvinnesekretæren, Ragna Karlsen, fast at klimaet i arbeidslivet var alt annet enn "kvinnevennlig". Hun etterlyste interesse fra menn for kvinners særlige interesser, men også mer ubeskjedenhet fra kvinnehold. "Det er 100 000 fagorganiserte kvinner her i landet," slo hun fast. "De skulle ryste fagorganisasjonen i sine grunnvoller istedet for å gå rundt å tigge." ⁴⁰

Om kvinnene var lite aktive i fagbevegelsens øvrige organer, lot det ikke til å være noe å utsette på oppslutningen om kvinnekommisjonene og deres arrangementer. Det var ikke dem det ble siktet til når aktivisering av kvinnene ble drøftet. Ankepunktet var at kvinneorganiseringen ikke førte til en større aktivitet i det *alminnelige* organisasjonsarbeidet. Diskusjonene om kvinnes passivitet kan nok si noe om kvinneorganiseringens begrensninger. Men det forteller i høy grad også at kvinnes virksomhet ikke hadde status som virkelig faglig politikk, verken i mennenes øyne eller i kvinnes egne. Dette understrekes også av kommisjonens formelle stilling. Den var underlagt streng kontroll, men hadde ingen representasjon i ledelsen. Først i 1961 fikk kvinnesekretæren adgang til sekretariatets møter med tale- og forslagsrett, etter at forslaget om en *valgt* sekretær ble avvist. Kvinnekommisjonen fungerte langt på vei som en institusjonalisering av kvinnes særstilling innenfor fagbevegelsen.

Det var heller ikke de store konfrontasjonene som preget holdningene til periodens viktigste faglige kvinnespørsmål, likelønnen. For første gang var spørsmålet om kvinnelønningene satt på fagbevegelsens dagsorden, etter at LO-kongressen i 1949 vedtok å gi likelønsspørsmålet prioritet. Og sekretariatet fungerte selv som pådriver for å få gjennomført likelønnsprinsippet i norsk industri. På arbeidskonferansen i Genève i 1951 var fagbevegelsens representant eneste norske utsending som stemte for å vedta likelønnskonvensjonen.⁴¹ Deretter ble dette fulgt opp både i den offentlige likelønnskomiteen og i tariffoppgjørene, inntil rammeavtalen med NAF var en realitet i 1961.

Det var nesten uunngåelig at likelønsspørsmålet på en eller annen måte måtte komme til å berøre fagbevegelsens gamle forsørgerstandpunkt. Prinsippet var å innføre lik lønn for arbeid

Ragna Karlsen var leder for LOs kvinnekommisjon fra 1956 til 1968. Hun var også en aktiv pensjonist og var bl.a. nestleder i Norsk Pensjonistforbund.

De fleste kvinner arbeidet i yrker og bransjer der det ikke var noen mannlige lønninger å sammenlikne seg med, og der lønnsnivået var mye lavere enn i sektorer der likelønnsprinsippet ville få aktualitet.

av lik verdi. Det store spørsmålet var selvsagt hva som var arbeid av lik verdi. De fleste kvinner arbeidet i yrker og bransjer der det ikke var noen mannlige lønninger å sammenlikne med, og der lønnsnivået var mye lavere enn i sektorer der likelønnsprinsippet ville få aktualitet. For mange kvinner var det lønnsnivået i kvinneyrkene som var den store urettferdigheten, ikke mangelen på likelønn i yrker der kvinner og menn gjorde tilsvarende arbeid. Skal en dømme etter diskusjonene på LO-kongressen, var de derfor mer opptatt av å øke de generelle tilleggene i kvinneyrkene enn av selve likelønnen.⁴² Noen mer prinsipiell debatt ble dette imidlertid ikke.

Spørsmålet om lønnsnivået i kvinneyrkene lå også under i

diskusjonene om gjennomføringen av likelønnsprinsippet. I utgangspunktet var det stor tro på at en arbeidsvurdering ville være et egnet middel til å løse likelønsspørsmålet. Men det skulle vise seg å bli vanskeligere enn som så fordi det var uenighet i fagbevegelsen om hvilke prinsipper som skulle legges til grunn. Kvinnedominerte forbund som Bekledningsarbeiderforbundet og Nærings- og nytelsesmiddelforbundet gikk inn for å bruke en såkalt *systematisk* eller objektiv vurdering, der de enkelte arbeidsoppgavene ble vurdert uavhengig av sedvane og rådende oppfatninger om arbeidets verdi. Andre forbund, som Grafisk, var skeptiske til en systematisk vurdering, fordi det ville virke bindende på de frie forhandlingene.⁴³ Fagbevegelsens tradisjonelle normer og rettferdighetsvurderinger kom dermed i konflikt med kvinneforbundenes ønske om en annen form for rettferdighet. Men heller ikke dette kom opp som noen prinsippdebatt i LOs sentrale organer.

Tilløp til en mer prinsipiell debatt om lønnsstrukturen kom opp på kvinnenemndas faglige konferanse i 1961. Her reiste *Arbeiderkvinnens* redaktør, Elsa Rastad Bråten, spørsmålet om det hun kalte for "det skjulte forsørgertillegget i mannlønningene". Hun argumenterte for at likelønnsproblemet ikke kunne løses uten at dette skjulte tillegget ble skilt ut og formidlet på en annen måte enn gjennom den generelle lønnsfastsettelsen. Argumentasjonen er velkjent fra mellomkrigstidas forsørgerlønnsdebatt og fra kvinnesaksforeningens skrifter. Men dette var en diskusjon som LO-sekretariatet ikke ønsket. Sekretariatets mann avviste blankt at menns lønninger hadde innebygget noe forsørgertillegg. Fagbevegelsen hadde etter hans oppfatning aldri anerkjent noen lønnsforskjell basert på kjønn. "Det er en gylden regel innenfor fagbevegelsen," slo han fast, "at det som det skal betales for er arbeidsinnsatsen og kvalifikasjonene. Ikke noe annet."

Lavtlønnsreformen ble et halvhjertet produkt, sett fra et kvinnesynspunkt. Ved gjennomføringen ble det lagt til grunn en vurdering som var skjønnsmessig, og basert på rådende oppfatninger om hva som var arbeid av lik verdi. Fjerningen av kjønnsbetegnelse innebar ikke at forsørgerstandpunktet automatisk forsvant fra de fagorganisertes bevissthet, eller at likelønnsprinsippet uten videre ble akseptert på arbeidsplassene. Likelønnsrådet oppsummerte senere at "menn fortsatt ble betraktet som forsørgere, selv om bare endel av dem var det, og at endel kvinner aksepterte lavere lønn fordi de fortsatt anså seg som forsørget." ⁴⁴ Selv om partene i arbeidslivet hadde akseptert likelønnsprinsippet, kunne det være andre normer som styrte den lokale lønnsglidningen.

Elsa Rastad Bråten var redaktør av "Arbeiderkvinnen" 1953-1962. Hun var politiske sekretær i Departementet for familie- og forbrukersaker 1959-1965 og møtte på Stortinget som vararepresentant fra 1973-1977. Fra 1977 var hun ekspedisjonssjef og leder for familieavdelingen i Forbrukerdepartementet.

Likelønnsreformen kom ikke til å innebære noe oppgjør verken med det kjønnsdelte arbeidsmarkedet eller det forsørgerbaserte lønssystemet. Heller ikke fra kvinnenemndas side ble det gjort forsøk på å reise en slik debatt. For å bøte på likelønnsreformens begrensninger ble oppfordringen isteden sendt tilbake til kvinnene. Omskolering, etterutdanning og voksenopplæring ble nøkkelen til større utjamning på lengre sikt.⁴⁵ Og kvinnene tok utfordringen: Kvinnene må selv gjøre en innsats ved å kvalifisere seg for bedre betalt arbeid, lød det i oppropet fra den faglige kvinnekonferansen i 1964.⁴⁶

Oppsummering

Fagbevegelsens historie har vært preget av asymmetri i forholdet mellom kjønn både når det gjelder representasjon og selvforståelse. Menn har vært overtallige i representative fora og praktisk talt enerådende i de øverste maktorganer. Dessuten har mannlig vært overordnet kvinnelig i meningsbærende sammenhenger og praktiske politikk. Bevegelsen har vært basert på forestillinger om en grunnleggende kjønnsforskjell og på et *forsørgerstandpunkt* som har fått menn til å framstå som "selve arbeiderklassen" og kvinner som arbeiderklassens andre kjønn. Dette har vært retningsgivende for strategiene både når det gjelder fordeling av arbeid og inntekt og organisering av arbeidet.

Asymmetrien har skapt en tradisjon i fagbevegelsen som vanskelig kan betegnes som kjønnsnøytral. I denne tradisjonen har det også ligget en rangering av interesser. Kvinners interesser har hatt status av særinteresser, som i solidaritetens navn ofte har måttet underordnes bevegelsens hovedstrategier. Motsatt har menns kjønnsbestemte særinteresser hatt status av klasseinteresser. Kvinnene har også vært omfattet av arbeidersolidariteten ut fra den tankegangen at deres interesser i bunn og grunn henger uløselig sammen med menns.

Også kvinnes ønske om en kjønnsbasert organisering inngår i denne tradisjonen. Kvinner har oppfattet seg som og opptrådt som en særkategori med egne interesser å ivareta. De har følt behov for et fristed, et rom for å drøfte egne interesser, og har kanskje også følt trang til å definere en alternativ norm. Men særorganiseringen og den kvinnekulturen som dermed ble skapt, har utvilsomt hatt sin pris. Langt på vei kom den til å bli et uttrykk for kvinnes annerledeshet og marginale stilling innenfor bevegelsen. Hvis vi skulle driste oss til å trekke noen konklusjon, måtte det være at framgang for kvinnene i fagbevegelsen ikke har vært knyttet til organisasjonsformen, men til graden av kvinneopprør. Det er i perioder der den mannlige

normen er blitt utfordret at kvinnene har rykket sine posisjoner framover. Det skjedde mellom 1931 og 1938, og det har skjedd etter 1970 med det nye kvinneopprøret.

Fagbevegelsen har dermed en lang tradisjon som er preget av det Arvid Fennefoss kaller abstrakt kjønnsstenkning. Det er en tradisjon der "kjønnsrolletenkning" og kjønnsstereotyper har spilt en betydelig rolle, og der det både har eksistert mannskultur og kvinnekultur. Samtidig viser Fennefoss' egen undersøkelse at det idag bare er små forskjeller mellom kvinner og menn i synet på de fleste aktuelle spørsmål. For eksempel mener 74-82 % av fagorganiserte menn at likestilling er viktig når det gjelder utdanning, jobbvalg og lønn.⁴⁷

Hvordan skal dette forstås? Betyr det at Fennefoss har sine ord i behold når han hevder at kjønn er uten betydning for å forstå ulikheter i menns og kvinners organisasjonsadferd? Hans undersøkelse viser utvilsomt at kjønn ikke er den eneste faktoren som konstituerer ulikheter mellom lønnstakere. Men viser den at kjønn er irrelevant? Etter min mening ikke. Tvert imot forekommer det meg at hans slutninger her er basert på en for enkel handlingsteori. Ved å hevde at eventuelle kulturelle kjønnsforskjeller lar seg fange opp gjennom holdningsundersøkelser, forutsetter han at organisasjonsadferd er rasjonell, og at det er et enkelt samsvar mellom menneskers uttalte holdninger og deres handlinger. Men det er det jo ikke. For eksempel burde det ikke være ukjent at en velvillig holdning til likestilling i sin alminnelighet ikke nødvendigvis følges opp i praksis. Prinsipielle holdninger er noe annet enn standpunkter som inntas i konkrete enkeltspørsmål. Dessuten er heller ikke menneskelig adferd nødvendigvis rasjonell. I mange tilfeller, kanskje de fleste, er adferden normstyrt og bærer preg av den tradisjon og den kulturelle orden vi bærer med oss.

Et historisk perspektiv sannsynliggjør at normstyrt adferd innenfor fagbevegelsen fortsatt har en kjønnsdimensjon. Tradisjonen er seiglivet og kan leve sitt eget liv, tilsynelatende upåvirket av politiske beslutninger og institusjonelle endringer. I hvilken grad dette er tilfelle for den "kjønnete" tradisjonen i fagbevegelsen, er et empirisk spørsmål. Men Fennefoss' empiri kan ikke besvare det.

Når Fennefoss avviser det han kaller abstrakt kjønnsstenkning, er det blant annet fordi han frykter at en slik fokusering vil skape nye stereotyper. I og for seg kan jeg følge ham når han slår fast at lite er vunnet dersom gamle stereotyper erstattes med nye, selv om disse innebærer en viss oppvurdering av det kvinnelige på bekostning av det mannlige. Men utrydder man stereotypene ved å overse den tradisjonen som har skapt dem?

Jeg tror snarere man bidrar til at de gamle forestillingene stadig reproduseres.

Fennefoss har imidlertid et poeng når han påpeker at det han kaller "kjønnsrolle", ikke bør fungere som en virkelighetsmodell. Abstrakt kjønnsstenkning er dårlig egnet til å beskrive handlende aktører i en sosial kontekst. Ingen av oss er kvinner eller menn i den forstand de abstrakte kjønnsdikotomiene foreskriver. Men derfor kan "kjønnsrolle" godt fungere som det man kunne kalle en meningsmodell. Kjønnsdikotomiene forteller noe om vår måte å forstå oss selv og verden på, og om hvordan vi bærer oppe og gir mening til sosiale relasjoner og handlinger.

Jeg vil slutte der jeg begynte, med Arbeiderpartiets landsmøte for 90 år siden, da Landsorganisasjonen startet sin virksomhet. Martha Thynæs var en av dem som uttalte seg den gangen om hvorfor kvinnene var så sløve og likegyldige. Det forekommer meg at hennes svar den gangen fortsatt har aktualitet i en diskusjon om fagbevegelsen og kvinnene: "Kvindens likestillethet med manden er en teori, som mændene meget gruer sig for at la komme frem i praksis."⁴⁸

Noter

Denne artikkelen ble opprinnelig holdt som prøveforelesning over oppgitt emne til den filosofiske doktorgraden 8. desember 1989.

1. Harriet Holter, "Kjønnsforskjeller i yrkesadferd" i: *Kvinner liv og arbeid*, Stockholm 1962
2. Se for eksempel Heidi Hartmann, "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex", i: *Signs*, vol. 1, 1976. Ruth Milkman, "Organizing the Sexual Division of Labour: Historical Perspectives on Women's Work and the American Labour Movement", i: *Socialist Review*, vol. 10, 1980. Cynthia Cockburn, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, Pluto Press, London 1983
3. Et slikt standpunkt inntar bl.a. Bente Ingebrigtsen, "Når situasjonsforskjeller er tilslørt. Om kvinner og fagorganisering", i: Harriet Holter (red.), *Kvinner og fellesskap*, Oslo 1982, s. 167
4. Arvid Fennefoss, *Lønnstakerorganisering*, Oslo 1988. De aktuelle sitater er hentet fra s. 241-42
5. Arbeidernes faglige Landsorganisasjons, *Meddelelsesblad* 1909, s. 12
6. Gunnar Ousland, *Fagbevegelsen i Norge*, bd. I, s. 266
7. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon, beretning 1908, s. 8
8. Ousland, op.cit. s. 195
9. Ousland, op.cit. s. 149
10. Blom/Hagemann (red.), *Kvinner selv - sju bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo 1978, s. 68-69, Vera Ertresvaags artikkel
11. Blom/Hagemann, op.cit., Kirsten Flatøys artikkel
12. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon, beretning 1911
13. Blom/Hagemann, op.cit., Kirsten Flatøys artikkel
14. *Kvinden*, 1.4. 1911
15. Stortingets forhandlinger 1890, Dokument nr. 105, s. 4
16. *Socialdemokraten*, 1896, nr. 42. Sitert fra Vera Ertresvaag, *Fra avmakt til samhold. Arbeiderkvinnenes faglige og politiske organisering 1889-1901*, hovedoppgave i historie, Bergen 1976, s. 125

17. Anne Lise Seip og Hilde Ibsen, "Mørsøkonomi, familieøkonomi og samfunnsøkonomi", i: *Historisk tidsskrift* nr. 4, 1989
18. Sitat fra Norsk Skredderforbunds arkiv, sitert fra Gro Hagemann. *Lavlønnsyrker blir til. Kvinnearbeid og kjønnskiller i søm og telekommunikasjon*, upublisert doktoravhandling, Oslo 1988, s. 151
19. Det vises for øvrig til diskusjon av dette i Gro Hagemann, op.cit., kapitel 5
20. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon, *Meddelelsesblad* 1936, s. 198
21. Berge Furre, *Norsk historie 1905-1940*, Oslo 1972, s. 314
22. Elisabeth Lønnå, *LO, DNA og striden om gifte kvinner i mellomkrigstida*, hovedoppgave i historie, Oslo 1975, s. 140-42
23. Det norske Arbeiderparti, Landskvinnekonferansen 1936, protokoll s. 156
24. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon *Meddelelsesblad* 1937, s. 8-9
25. Det norske Arbeiderparti, Landskvinnekonferansen 1936, protokoll s. 157
26. Det norske Arbeiderparti, Landskvinnekonferansen 1939, protokoll s. 81
27. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon, Kongressen 1938, protokoll, s. 419
28. Kongressen 1927, dagsorden m.v., s. 88-89, protokoll s. 417-19
29. Kongressen 1938, protokoll, s. 419-25
30. Samme sted, s. 422
31. Samme sted, s. 424
32. Lønnå, op.cit., s. 173-75
33. Kongressen 1938, protokoll s. 419
34. Lillian Bekkevad på LO-kongressen 1973, protokoll s. 286
35. På dette tidspunktet var omlag 1/4 av medlemmene kvinner. I representantskapet var det 6% kvinner i 1969 og 12% fra 1977.
36. Se Hege Skjeie, "Rapport fra en siste skanse", i: *Arbeiderhistorie*, 1989
37. Sitert fra Ragna Karlsens innlegg på LOs kvinnenemnds konferanse i 1961, protokoll s. 64
38. *Fri Fagbevegelse*, 1958, s. 374
39. *Fri Fagbevegelse*, 1959, s. 73
40. LOs kvinnenemnd, kvinnekongressen 1961, protokoll s. 40
41. Konrad Nordahl, *Gode arbeidsår*, Oslo 1973, s. 44
42. Se for eksempel forslag fra bekledningsarbeiderne på kongressen i 1949, forslag nr. 45, LO-kongressen 1949, protokoll s. 78
43. Sissel Tove Olsen, *Problemer omkring likelønn i norsk industri 1950-1970*, hovedoppgave i historie, Oslo 1979, s. 53 og 59
44. Samme sted, s. 89
45. Kjell Holler i *Fri Fagbevegelse*, 1963, s. 256
46. *Fri Fagbevegelse*, 1964, s. 113
47. Fennefoss, op.cit., s. 226
48. Sitert fra Ertresvaag, op. cit., s. 62